

TVERT UN TĀ ATVASINĀJUMI LATVIEŠU VALODAS SENAJOS TEKSTOS: NOZĪMES ATTĪSTĪBA¹

Anta Trumpa

Latvijas Universitātes HZF Latviešu valodas institūts

Anotācija. Šis raksta mērķis ir, analizējot verbu *tvert* un tā atvasinājumu semantiku latviešu valodas senajos tekstos un izšķirot vairākas semantiskās grupas, mēģināt noteikt to nozīmes attīstību, konstatēt, vai īpatnējās, šiem tekstiem raksturīgās nozīmes ir avotteksta ietekmēti kalki vai arī patstāvīgas latviešu valodas nozīmes, kas līdz mūsdienām ir zudušas, noteikt vai jau senajos tekstos šiem vārdiem ir vērojams metaforisks lietojums, konkrētas, fizisku darbību izsakošas nozīmes verbam iegūstot abstraktu, kognitīvu darbību raksturojošu nozīmi.

Rakstā tika secināts, ka: verbi *tvert*, *tverties* 16. un 17. gadsimta tekstos galvenokārt lietoti ar nozīmēm 'tvert, ķert'; 'turēt'; 'glābties', arī atvasinājumos ir redzama tā pati semantika. Nozīmes attīstība acīmredzot ir bijusi 'tvert, ķert' → 'turēt, turēties' → 'patverties, glābties'.

Lai gan atsevišķos gadījumos, piemēram, verbam *satvert*, ir novērojams metaforisks nozīmes pārnese, tomēr lielākoties *tvert* un tā atvasinājumi senajos tekstos apzīmē fizisku, nevis kognitīvu darbību izsakošus jēdzienus. Kognitīvas nozīmes atsevišķi šīs saknes vārdi latviešu valodā – *aptvert* un *uztvert* – ieguvuši jau vairākus gadsimtus pēc veclatviešu rakstu valodas perioda – 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā. Atsevišķos gadījumos 17. gadsimtā atvasinājumi no *tvert* ir kalki no avotteksta un parasti tie ir okazionāli lietojumi (piemēram, *satvert* 'sacerēt, sarakstīt' < vācu *verfassen* 'tas pats', *aiztvert* 'uzbrukt' < vācu *angreifen* 'tas pats'). 17. gadsimtā jēdziena 'glābiņš, patvērums' izteikšanai rakstu valodā jau bija nostiprinājies vārds *patvērums*, tomēr izloksnēs gan 17. gadsimtā, gan arī 18. un 19. gadsimtā pastāvēja diezgan liela sinonīmu dažādība, kas līdz mūsdienām jau zudusi.

Atslēgas vārdi: latviešu 16., 17. gadsimta teksti; semantiskās pārmaiņas; kalki; avotteksta ietekme.

Keywords: 16th-17th century Latvian texts; semantic changes; semantic calques; influence of source texts.

¹ Raksts sagatavots ar Valsts pētījumu programmas „Letonika latviskas un eiropiskas sabiedrības attīstībai” projekta „Latviešu valodas daudzveidība laikā un telpā” (Nr. VPP-LETONIKA-2021/4-0003) atbalstu.

1. Ievads

Viena no izplatītākajām semantiskajām universālījām ir vārda nozīmes pārmaiņa no konkrētas uz abstraktu, no nozīmes, kas raksturo fizisku darbību, uz nozīmi, kas raksturo mentālu darbību. Šī pārmaiņa īpaši bieži novērojama starp vārdiem – verbi, kas apzīmē fizisku darbību, var iegūt nozīmi, kas apzīmē mentālu, kognitīvu darbību, tajā skaitā verbi, kas sākotnēji apzīmē fizisku, savācošu darbību ar rokām, var iegūt nozīmi, kas raksturo informācijas uztveri. Kā atzīst pētnieki, pasaules valodās vārdi ar nozīmēm 'tvert', 'turēties', 'notvert', 'saņemt', 'pieķerties' ļoti bieži iegūst nozīmi 'saprast' – notiek nozīmes pārmaiņa 'just ar rokām' → 'just, domāt, izjust simpātijas vai līdzjūtību u. c.' Piemēram, spāņu *captar* 'notvert, satvert, saprast', senangļu *felan* 'aizskart' → 'piedzīvot garīgi', somu *käsi* 'roka' → somu *käsittää* 'saprast' utt. (Campbell 1998, 271, Traugott, Dasher 2003: 95).

Kā piemēru te var minēt arī latviešu *lasīt* 'vākt' → 'uztvert un saprast rakstu zīmes tekstā' (Karulis 1992: I 503, 504)², lietuviešu *vókti* 'vākt, tīrīt, novākt (labību, sienu, dārzus)' → *vókti, suvókti* 'saprast, uztvert' (Fraenkel LEW II: 1272; Smoczyński 2023: 1176, 1177), vācu *greifen* 'tvert, ķert, grābt, kaupt' → *begreifen* 'aptaustīt; saprast; aptvert; apjēgt' (EWD). Arī šajā rakstā aplūkojamais verbs *tvert* mūsdienu latviešu valodā ir fizisku darbību raksturojošs vārds, bet vairākiem atvasinājumiem, kā, piemēram, *uztvert* 'saprast, iegaumēt', *aptvert* 'saprast, izprast' ir arī ar maņu orgānu darbību un ar kognitīvo darbību saistīta semantika.

Verbs *tvert* un tā dažādie atvasinājumi latviešu valodas 16. un 17. gadsimta tekstos (korpusā *SENIE*) ir minēti bagātīgi: *aiztveršana, aiztvert, aptvert, āztvert, neaptvert, nenotvert, notvert, patvēre, patvērme, patvert, patverties, patvērums, patverve, pietvert, satvert, tvarsīt, tverme, tversma, tverties, tverums, tvērums* – daļa šo atvasinājumu nav saglabājusies līdz mūsdienām, daļai ir no mūsdienu lietojuma atšķirīga semantika.

Šī raksta mērķis ir, analizējot verba *tvert* un tā atvasinājumu semantiku latviešu valodas senajos tekstos un izšķirot vairākas semantiskās grupas, mēģināt noteikt to nozīmes attīstību, konstatēt, vai īpatnējās, šiem tekstiem raksturīgās nozīmes ir avotteksta ietekmēti semantiskie kalki jeb nozīmes, kas veidotas pēc citas valodas polisēmiska vārda nozīmju parauga, vai arī patstāvīgas latviešu valodas nozīmes, kas līdz mūsdienām ir zudušas, noteikt, vai jau senajos tekstos šiem vārdiem ir vērojams metaforisks lietojums, konkrētas, fizisku darbību izsakošas nozīmes verbam iegūstot abstraktu, kognitīvu darbību raksturojošu nozīmi.

J. Endzelīns pamatvārdu *tvert* saista ar latviešu *turēt, tvarstīt, tvirts*, slāvu *tvoriti* 'radīt, veidot', grieķu *σορός* 'kaps' (ME IV: 291). Šie vārdi tiek atvedināti no indoeiropiešu pirmvalodas **tuerH-* 'sagūstīt, notvert' (Trautmann 1923: 333–334; Pokorny 1959: 1101; Smoczyński 2023: 1996, 1997; Derksen 2015: 476).

² Jānis Endzelīns gan saskata arī vācu verba *lesen* 'lasīt' ietekmi (ME II: 423).

Šīs saknes vārdu semantiku latviešu valodā var iedalīt vairākās lielās grupās, kuras tiks analizētas rakstā.

2. 'tvert, ķert'

Nozīme 'tvert, ķert' ir vistuvākā indoeiropiešu pirmvalodas **twerH-* nozīmei 'sagūstīt, notvert'. Šī nozīme ir arī viena no radniecīgā lietuviešu *tvėrti* nozīmēm: 2 *tvėrti* '1. čiupti, griebti (rankomis, dantimis, nagais ir pan.), stverti (satvert, sagrābt [ar rokām, zobiem, nagiem utt.])' (e-LKŽ).³

Pamatvārds *tvert* ir latviešu senajos tekstos sastopams jau kopš pašiem pirmajiem drukātajiem avotiem, un senākais minējums 1587. gada evaņģēlijos un epistulās ir ar tādu pašu nozīmi kā mūsdienās, proti, ar nozīmi 'tvert, ķert': *Beth par wueffems lethems twerreth to jeb Skyde thās Titczibes/ ar kattare yuus warreth Jfczheft / wueffe vggelige Wylytczes tha Bhleedeneka*. (EvEp1587, 1915). Salīdzinājumam mūsdienu Bībelē: *Pie visa tā vēl satveriet ticības vairogu, ar kuru nodzēst visas ļaunā ugunīgās bultas..* (Bībele 2012, Ef 6:16).

Pirmatnīgā nozīme 'ķert' un citas ar fizisku rokas kustību saistītas nozīmes ir redzamas atvasinājumos, no kuriem daļa ir pazīstama mūsdienās, daļa līdz mūsdienām nav nonākusi.

Vārds *tvarstīt* jau no pirmajiem minējumiem lietots ar to pašu nozīmi kā mūsdienās – 'vairākkārt censties notvert'. Piemēram, Georga Mancelļa (*Georg Manzel*) „Lettische Vade Mecum“: *Vnd weens Jauneklis by / tas ghaya packa!! winju / tas by ar Audāklu apgherbees vs to kailu Meeffu / vnd tee Jaunekļi twarrftiya pehtz to*. (Manc1631_LVM, 93₂₆). Tajā pašā 1631. gadā G. Mancelis, skaidrojot baušļus, vārdu lietojis ar atvasināto nozīmi 'piesavināties': *Mums buhß Deewu bietes vnd mieļoht / ka mehß muhffam Tuwakam nhe ar Willtu pehtz fawu Manntu jeb Nammu twarrftam / neds / to tees fatzidami / py mums wällkam..* (Manc1631_Cat, 470₇). Šī nozīme senajos tekstos vārdam *tvarstīt* lietota vēl tikai Georga Dreseļa (*Georg Dressell*) katehismā 1682. gadā un citur senajos tekstos neparādās, tādējādi to varētu uzskatīt par mancelismu⁴, paralēles var saskatīt arī latviešu valodas vārdu *ķert* un *grābt* semantikā, kur kā atvasinātā nozīme ir 'gūt, dabūt' (MLVV).

Ar fizisku darbību saistīta nozīme 16. un 17. gadsimtā ir bijusi arī vairākiem atvasinājumiem no *tvert*, kas šādi tiek lietoti arī mūsdienās, piemēram, *aptvert* 'aptvert, apņemt; ietvert, saturēt' un *neaptvert* 'neaptvert, neapņemt', piemēram, šajā dziesmā no Kurzemes dziesmu grāmatas: *Ko ta Debbes=Sahle turr/ Ko ta Semmiht glabba/*

³ Lietuviešu vārdnīcas tradicionāli lietuviešu *tvėrti* izšķir trīs homonīmus šķirklus, kaut to nozīmes ir savstarpēji saistītas un tiem ir kopīga cilme.

⁴ Kā norāda Everita Andronova, „G. Dreseļa tulkoto katehisma tekstu varētu uzskatīt par G. Mancelļa rediģētā katehisma tradīcijas turpinājumu“, abu katehismu valodai daudz kopīga (Andronova 2020: 8).

..*Ko ir aptwerr dfilla Juhr/ Tas wifs mannis labbâ..* (LGL1685_K1, 246₁₇), *notvert* lietots ar nozīmi 'notvert, noķert; satvert' un *nenotvert* ar nozīmi 'nenotvert, nenokert', piemēram, 17. gadsimta sākuma Georga Elgera (*Georg Elger*) garīgajās dziesmās: *Tad te to notwâr ka wen lioune flapkouwe / Winie macekle wyffe no to nobâge..* (Elg1621_GCG, 81₅) un 17. gadsimta beigu Kurzemes rokasgrāmātā: *Tu to ne notwerfi atka! / tew ne waijaga tam pakka! tezzeht/ wiņsch irr daudf tahli nohft/ wiņsch irr ismuzzis/ kâ kahda Stirne no Tihkla.* (VLH1685_Syr, 40B₁₅).

Lielākoties ar pamatnozīmi 'satvert, noķert' senajos tekstos lietots arī verbs *satvert*, piemēram, Ernsta Glika (*Ernst Glück*) Vecās Derības tulkojumā: *Bet wiņsch kawejahs/ tad fattwehre tee Wihri wiņņa Rohku/ un wiņņa Seewas Rohku/ un wiņņa diwejo Meito Rohku...* (VD1689_94, 1Moz, 19:16). Tiesa, jau 17. gadsimta sākumā vārds ir lietots arī pārnestā nozīmē 'pieņemt (par ticību, uzskatiem)' attiecībā uz ticību, uz Dieva vārdu, piemēram, 1615. gada psalmos: *Tas gir taifnis prexkan Dewe wen / Katters fcho titczibe fattwer / ta titczibe dode no fewim tho fpidum..* (Ps1615, 171₂₈). Arī lejasvācu oriģinālā šajā vietā: *glouen vatet* 'ticību satver' (Vanags 2000: 264), lejasvācu *vaten* 'satvert' (MW V 214).

Par okazionālu semantiskā kalka gadījumu acīmredzot var runāt saistībā ar verba *satvērt* lietojumu 1625. gadā sarakstītajos Linaudēju statūtos, kas ir tulkojums no vācu valodas. Šajā 17. gadsimta sākuma rokrakstā verbs *satvērt* divas reizes ir lietots ar nozīmi 'radīt, sarakstīt', piemēram: *..tas ammatz to ušjehmiß few par labbe, wene pūlne pafstawiege fchrage: eestahdiete fattwehrt vnd tas ammatz wenan pratan tappis vnd tad mums prexfchan neftcz.* (LS1625, 1v₁₈). Šīs saknes vārdiem citās indoeiropiešu valodās nozīme 'radīt' nav retums. Piemēram, lietuviešu verbam *sutvėrti*, kam viena no nozīmēm ir 'radīt', īpaši izplatīta šī nozīme ir radniecīgajos slāvu valodas vārdos, piemēram, senslāvu *tvoriti* 'radīt, veidot', serbu. *tvórac* 'radītājs' (Pokorny 1959: 1101), poļu *tworzyć* 'veidot, radīt' (Trautmann 1923: 333). Arī papildinājumos Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcai kā latviešu valodas vārda *satvērt* 2. nozīme dota „erschaffen“ ('radīt') ar piemēru no kursenieku valodas: *vēlna satvērtus luopus* (EH II: 459). Visticamāk, tomēr kursenieku valodas piemērā ir redzama lietuviešu valodas ietekme, turpretī Linaudēju statūtos drīzāk var runāt par avotteksta ietekmi un par semantisko kalku no vācu valodas, jo Linaudēju statūtu vāciskajā oriģinālā ir verbs *verfassen* 'sacerēt, sarakstīt', kas atvasināts no vācu *fassen* 'tvert, satvert'.

Lai gan tauste ir abstrakts jēdziens, tomēr tieši ar verba *tvert* pamatnozīmi 'tvert, ķert' ir saistīts arī substantīvs *aiztveršana* ar nozīmi 'tauste', kas senajos tekstos minēts tikai vienreiz, proti, pašā senākajā drukātajā avotā latviešu valodā, 1585. gada katoļu katehismā: *Ceck gir prate thas mefces? Pece / Redfjehen / Sirdefchen / Boudifchen / ohfjehen / aiftwerfchen.* (CC1585, 337). Šeit acīmredzot tulkotājs ir centies atrast piemērotu vārdu attiecīgā jēdziena apzīmēšanai, kas vēlāk nav iedzīvojies valodā. Mūsdienās lietotais vārds *tauste* kā jaunvārds izveidots tikai 19. gadsimta beigās, „agrāk dažādi apzīmējumi, to vidū *aptaustīšana.., sajauta.., sajuta..*“ (Karulis 1992 II: 379).

Apkopojot 16. un 17. gadsimta latviešu tekstos fiksētos šīs saknes vārdus, kuru nozīme ir 'ķert, tvert' vai no tās atvasinātas nozīmes, jāsecina, ka lielākoties tie ir vārdi, kas apzīmē fizisku darbību, tikai atsevišķos gadījumos ir vērojamas pārnestās nozīmes – semantiskie kalki no avotteksta.

Atgriežoties pie raksta sākumā minētās semantiskās universālijas, kad vārdi, kas apzīmē fizisku, savācošu darbību ar rokām, iegūst nozīmi, kas raksturo kognitīvu darbību – informācijas uztveri, jāatzīst, ka tā ir redzama arī latviešu 16.–17. gadsimta tekstos minētajās frāzē *satvert ticību*, tiesa, šis lietojums ir bijis burtisks tulkojums no lejasvācu avotteksta un latviešu valodā nav iesakņojies. Savukārt vārdi *apvert* un *nepatvert*, proti, vārdi, kam mūsdienās vismaz kāda no nozīmēm raksturo kognitīvu darbību (sal. verba *apvert* 4. nozīmi 'saprast, izprast' – MLVV), 16. un 17. gadsimtā lietoti tikai ar fizisku darbību raksturojošu nozīmi. Izanalizējot šo vārdu lietojumu 17.–19. gadsimta vārdnīcās, šķiet, ka vārdam *apvert* nozīme 'saprast' nostiprinājusies 19. gadsimta beigās – senajās vārdnīcās šāda nozīme vēl nav fiksēta, bet periodikā 1. šādi lietojumi redzami 19. gadsimta 90. gados (periodika.lv).

Savukārt verbs *uztvert*, kuram mūsdienu vārdnīcās nozīme 'atveidot, analizēt apziņā; saprast', proti, ar kognitīvo jomu saistītā nozīme, ir sniegta kā pirmā, un fizisko jomu saistītā nozīme 'satvert, notvert' ir sniegta kā trešā nozīme (MLVV), ne 16. un 17. gadsimta tekstos, tajā skaitā vārdnīcās, ne 18. un 19. gadsimta vārdnīcās nav ietverts vispār. Vēl 1910. gada Jēkaba Dravnieka vācu-latviešu vārdnīcā vārds *uztvert* nav sastopams ne ar tiešo, ne ar pārnesto nozīmi, J. Dravnieka vārdnīcā attiecīgais vācu vārds *auffassen* ir tulkots nevis ar *uztvert*, bet ar *sajēgt, saprast, uzķert* (Drawneeks 1910: 84). Latviešu laikrakstos vārds *uztvert* parādās 20. gadsimta pirmajās desmitgadēs, sākumā lietots vairāk attiecībā uz fizisku darbību, bet 30. gados jau arī ar mūsdienām raksturīgo nozīmi 'saprast' (periodika.lv).

3. 'turēt'

Kā jau tika minēts raksta sākumā, latviešu *tvert* un *turēt* ir etimoloģiski saistīti (Trautmann 1923: 333; Pokorny 1959: 1101), viens no uzskatiem ir, ka *turēt* ir radies kā verba *tvert* iteratīvs un duratīvs (Karulis 1992, II: 447). Latviešu *tvert* un *turēt* radniecīgs ir arī lietuviešu *turėti* 'turēt, vajadzēt, būt (piederības nozīmē)', senprūšu *turit* 't. p.' (Pokorny 1959: 1101).

Latviešu valodas senajos tekstos arī vairākos citos atvasinājumos no vārda *tvert* var saskatīt nozīmi 'turēt'. Salīdzinājumam – arī atbilstošajam lietuviešu valodas vārdam *tvėrti* viena no nozīmēm ir 'būt izturīgam, turēties': 3 *tvėrti* 'būti patvariam, tinkamam, laikytis' (e-LKŽ). Nozīmes 'tvert' un 'turēt' ir tuvas, tomēr atšķirība pastāv.

Nozīme 'turēties', iespējams, ir saskatāma vairākos atgriezeniskā verba *tverties* lietojumos 17. gadsimtā. Piemēram, G. Manceļa 1631. gada darbā „Lettische Vade mecum”: *Daffch gir Ghowafuhdus no leelu baddu / dafchi tohß Sixnus no Säddelems / tahß Ahdas no Brunņeems no krimtuffchi vnd ähdufchi / dafcheems gir Seens Mutteh biyis / vnd gir tha nomirrufchi attraßti / zitti gir Langwegohß meckleyuffchi / ar Suhdeems prett Baddu twerrtees..* (Manc1631_LVM, 229₂₇). Prievārda *pret* lietojums te ļauj domāt par nozīmi 'turēties', nevis 'glābties'.

Tāpat, iespējams, ar nozīmi 'turēties' vārds *tverties* ir lietots E. Glika Vecās Derības tulkojumā šajā piemērā: *Un neweens irr kas tawu Wardu peefauz/ kas usmohfthos un pee tewis twertohs.* (VD1689_94, Jes, 64:7). 2012. gada latviešu Bībeles tulkojumā šajā vietā lietots vārds *turēties*: *Nav neviena, kas piesauc tavu vārdu, kas būtu modrs, ka turētos pie tevis..* (Bībele 2012: 1275). Šajā gadījumā nozīmi 'turēties' apstiprina arī senebreju oriģināls, kurā attiecīgajā Vecās Derības vietā lietots vārds קִיחָה, kas nozīmē 'turēt' (Hebrew OT). Arī Mārtaņa Lutera (*Martin Luther*) 1545. gada Bībeles tulkojumā šajā teksta vietā ir vārds *halten* 'turēt': *Niemand rufft deinen Namen an / Oder machet sich auff / das er dich halte.* (Luther 1545, Jesaja 64: 7). Šī pati vieta lietuviešu 1735. gada Bībelē: *Neywiens ne baukia tawo||wardo, arba kėlas, tawęs||uzlaiyti..* (B1735 ST, Iz 64, 6), un arī mūsdienu lietuviešu Bībelē šajā vietā lietots vārds *laikytis* ar nozīmi 'turēties': *Nėra kas šauktųsi tavojo vardo, kas stengtųsi tvirtai tavęs laikytis.* (Biblija RK_K1998).

Nozīme 'aizturēt' redzama divos 17. gadsimta atvasinājumos, proti, vārdos *āztvert* un *aiztvert* no Kristofa Fīrekerā (*Christoph Fürecker*) 1. un 2. vārdnīcas manuskripta. Abos gadījumos šie vārdi ir tulkoti ar vācu *verhalten* 'aizturēt' un kā piemērs dots teikums *Burwis ahstwehris leetu* ar vācisko tulkojumu *der Zauberer verhält den regen* (Fuer1650_70_1ms, 2867). Acīmredzot burvis ticis vainots sausumā, uzskatot, ka viņš ir aizturējis, aizkavējis lietu.

Vārdam *aiztvert* 17. gadsimtā ir bijuši vēl arī citi, no mūsdienu viedokļa skatoties, īpatnēji lietojumi. Tā, piemēram, 1615. gada psalmu tulkojumā vārds *aiztvert* lietots ar nozīmi 'uzbrukt': *Kad te tōw aiftwer O Dewš / Vnde gribbey tōw apryth / Bus themš arridtczan exkan mums tho karye paffuft..* (Ps1615, 153₂₀). Atbilstošajā vietā lejasvācu avottekstā te ir vārds *angrieffen* (Vanags 2000, 97). Lejasvācu *angripen* nozīmē 'uzbrukt' (MW I, 90), tādējādi šķiet, ka šajā gadījumā arī var runāt par semantisku kalku no lejasvācu valodas. Šis lietojums acīmredzot ir bijis okazionāls, jo nevienā citā darbā 16., 17. gadsimtā tas nav sastopams. Tāpat par īpatnēju, neskaidru šī vārda lietojumu var runāt 1685. gada katehismā, baušļa skaidrojumā: *..ka Seewu/ Saimi in Lohpus ne atwiļlam/ jeb nowehrfcham/ (aistwerram/ jeb atluppinajam) Bet tohs pamahzam/ lai tee paleek in darra/ kas teem peederr.* (VLH1685_Cat, 14₇). Ja visi četri šeit uzskaitītie verbi ir domāti kā sinonīmi, tad, iespējams, arī vārds *aiztvert* lietots ar nozīmi 'atvilt, atņemt', te varbūt var vilkt paralēles ar raksta sākumā minēto *tvarstīt*, kas arī kāda baušļa interpretācijā tika lietots ar nozīmi 'piesavināties'.

Apkopojot šos atvasinājumus no *tvert* 16., 17. gadsimta tekstos ar nozīmi ‘turēt’ vai ar to saistītām nozīmēm, jāsecina, ka lielākoties tās, visticamāk, ir senas nozīmes, kuras pamazām izzudušas no dzīvās tautas valodas, un tikai viens no šeit aprakstītajiem lietojumiem – 1615. gada psalmu tulkojumā ierakstītais vārds *aiztvert* ‘uzbrukt’ ir okazonāls semantiskais kalks.

4. ‘glābt, glābties’

Ja nozīme ‘turēties’ verbiem ar sakni *tver-* sākotnēji attīstījās kā darbības turpinājums: ‘pieķerties’ → ‘turēties’, tad piesardzīgi var izteikt hipotēzi par to, ka nozīme ‘glābties’ ir tālāks nozīmes atvasinājums: ‘ķerties, pieķerties’ → ‘turēties’ → ‘pieķeroties, turoties izglābties’. Iespējams, paralēles var vilkt arī ar citiem šīs saknes baltu un slāvu valodu vārdiem ar stipruma, drošības semantiku, piemēram, latviešu *tvirts*, lietuviešu *tvirtas* ‘stiprs, izturīgs; stingrs; drošs’, *tvorà* ‘sēta’, *tvártas* ‘kūts’, senslāvu *tvǫdv*, krievu *tvěrdyj* ‘t. p.’, senslāvu *tvǫdv* ‘debesu velve, nocietinājums’ (Pokorny 1959: 1101).

Latviešu senajos tekstos ir daudz vārdu ar sakni *tvert-*, kuriem ir glābšanas, paglābšanās sēma jeb vismazākā nozīmes vienība, un, lai arī lielākoties šīs semantikas derivāti ir atvasināti ar priedēkli *pa-*: *patverties*, *patvērums* u. c., tomēr senajos tekstos šī nozīme ir redzama arī pamatvārdā *tvert*, refleksīvajā verbā *tverties* un bezpriedēkļa atvasinājumos *tverme* un *tversma*.

E. Glika Vecās Derības tulkojumā ir šāds teksts: *Bet ko darrifeet juhs tāi Deenā tahs Peemeklefchanas un Pohftifchanas/ kas no tahļenes nahk/ pee ka behgfeet juhs Palihdfibas pehz/ un kur twerfeet juhs fawu Gohdu.* (VD1689_94, Jes, 10:3). Gan senebreju oriģinālajā tekstā (senebreju teksta burtiskajā tulkojumā angļu valodā – *and-whither? you(p)-shall-leave glory-of-you* – Hebrew OT), gan Mārtiņa Lutera 1545. gada tulkojumā (*vnd wo wolt jr ewre Ehre lassen* – Luther 1545, Jesaja 10: 3) atbilst verbi ar nozīmi ‘likt’, respektīvi, ‘kur liksiet savu godu’. 1965. gada latviešu Bībeles tulkojumā šī vieta skan šādi: *Pie kā jūs meklēsīt palīgu un glābsīt savu mantu?* (Bībele 1965). Lai gan 2012. gada latviešu Bībeles tulkojumā šajā vietā ir teksts: *Pie kā pēc palīga bēgsiet, kur savu godību pametīsiet?* (Bībele 2012: 1165), E. Glika tulkojumā šajā vietā acīmredzot vārds lietots ar nozīmi ‘likt, atstāt, paglabāt’.

Jau skaidrāk glābšanās, patveršanās sēma ir redzama refleksīvajā verbā *tverties*, kas diezgan nepārprotami lietots ar nozīmi ‘patverties, paglābties’. Piemēram, G. Manceļa darbā *Phraseologia Lettica* 1638. gadā vācu teksts *führe die Pferde in den Stall/ fie können sich für die Bremsen nicht bergen..* iztulkots ar latvisko *ee=wedd Sirrghus Stallie/ tee nhe warr par Spahreem twerrteeß.* (Manc1638_PhL, 291₁₀). Vecās Derības tulkojumā savukārt šāds lietojums: *No Aroëra lihdf Arnoņa Uppes Kraftam/ un ta Pilsfahta/ kas pee Uppes irr lihdf Gileadai/ ne weens Pilsfahts bija/ kas preekfch mums warreja twertees/ wiffus nodewe tas KUNgs muhfu Deews muhfu Preekfchâ.* (VD1689_94, 5Moz, 2:36).

Salīdzinājumam 2012. gada Bībeles tulkojumā: *..nebija pilsētas, kas mums būtu nepieejama..* (Bībele 2012: 300).

Verbs *patvert* Vecās Derības tulkojumā lietots ar nozīmi 'dot patvērumu, pasargāt': *Joas ween tohp eekfch ta KUNGA Namna fefchus Gaddus apflehpts/ un patwert..* (VD1689_94, 2Ken, 11:0), savukārt refleksīvais *patverties*, tāpat kā mūsdienās, lietots ar nozīmi 'patverties, paglābties': *Es palikfchu eekfch tawa Dfihwokļa muhſchigi/ es patwerfchohs appakfch tawu Spahrnu Paflehpumu/ Sela.* (VD1689_94, Ps, 61:5).

Īpašas uzmanības vērti ir substantīvi ar nozīmi 'patvērumš, glābiņš', jo 17. gadsimta latviešu tekstos šādu sinonīmu ir neparasti daudz: tie ir astoņi atvasinājumi gan ar, gan bez piedēkļa *pa-*. Tiesa, tikai viens no šiem atvasinājumiem nav ietverts K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos, proti, *tversma* no Kurzemes dziesmu grāmatas: *Pehz mums fneegs apfchehlodams/ Twerfmas dohdams/ kad zelfees Bailibas/ Tas paleek muhſcham gohdams.* (LGL1685_K1, 22₂₂). Pārējie septiņi sinonīmi: *tverme*, *tverums*, *tvērums*, *patvēre*, *patvērme*, *patverve* un *patvērumš* ir atrodami K. Fīrekerā vārdnīcas manuskriptos, apliecinot to, ka K. Fīrekers savā vārdnīcā ietvēris vienu un to pašu jēdzienu izsakošus dažādu izlokšņu vārdus.

Mūsdienu literārajā valodā no šiem septiņiem K. Fīrekerā minētajiem sinonīmiem ir pazīstams tikai vārds *patvērumš*, un tas ir arī 17. gadsimta tekstos visizplatītākais vārds ar šo nozīmi – korpusā *SENIE* tas sastopams 90 reīzu. Acīmredzot tā laika rakstu valodā – reliģiskajos tekstos – jau bija nostabilizējies viens termins, kamēr izloksnēs vēl bija pazīstami diezgan daudzi citi šī jēdziena apzīmējumi. Dažus gadsimtus vēlāk – Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā – daļa no šiem vārdiem vēl ir fiksēta. Vārdnīcā, tiesa, ar citu galotni, ir ietverts Kurzemes garīgajās dziesmās lietotais vārds *tversma*: *tveſme* 1) der Anhalt, Rückhalt, Schutz, Trost, die Zuflucht; 2) Erfrischung; Kühlung (ME IV 290). No K. Fīrekerā vārdnīcā sastopamajiem apvidvārdiem Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā ir vārds *tverme*: *tverme* 2) Plur. *tvermes*, Anhalt, Rückhalt, Schutz, Trost (ME IV 290). Šajā vārdnīcā ir iekļauts arī K. Fīrekerā vārdnīcā sastopamais substantīvs *tvērums*: *tvērums* „was man ergreift, um sich daran zu halten“ (ME IV 291), tiesa, ar atsauci nevis uz izloksnēm, bet uz Gotharda Frīdriha Stendera (*Gothard Friedrich Stender*) 1789. gada vārdnīcu. Savukārt vārda *patvēre* vīriešu dzimtes forma *patvērs* Mīlenbaha-Endzelīna vārdnīcā ievietota ar atsauci uz Karla Kristiana Ulmaņa (*Carl Christian Ulmann*) vārdnīcu = *patvērumš* (ME III 126).

Šis nelielais apskats rāda to, ka liela daļa no 17. gadsimta tekstos fiksētajiem sinonīmiem ar nozīmi 'glābiņš, patvērumš' nav vairs saglabājusies izloksnēs arī līdz mūsdienām, tomēr vēl 18. un 19. gadsimtā ir pastāvējusi lielāka sinonīmu daudzveidība.

Apkopojot vārdus ar glābšanās semantiku, jāsecina, ka tie visi ir seni vārdi, kuru semantikā nav redzama avotteksta ietekme, daļa no tiem nav saglabājusies līdz mūsdienām izlokšņu leksikas daudzveidības mazināšanās rezultātā.

Secinājumi

1. Verbi *tvert*, *tverties* 16. un 17. gadsimta tekstos galvenokārt lietoti ar nozīmēm 'tvert, ķert'; 'turēt'; 'glābties', arī atvasinājumos ir redzama tā pati semantika. Nozīmes attīstība acīmredzot ir bijusi 'tvert, ķert' → 'turēt, turēties' → 'patverties, glābties'.
2. Lai gan atsevišķos gadījumos, piemēram, verbam *satvert*, ir novērojams metaforisks nozīmes pārnesums, tomēr lielākoties *tvert* un tā atvasinājumi senajos tekstos apzīmē fizisku, nevis kognitīvu darbību izsakošus jēdzienus. Kognitīvas nozīmes atsevišķi šīs saknes vārdi latviešu valodā – *aptvert* un *uztvert* – ieguvuši jau vairākus gadsimtus pēc veclatviešu rakstu valodas perioda – 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākumā, laikā, kad strauji attīstījās latviešu literārā valoda. Lai noteiktu, vai šī nozīmes attīstība šajā laikā nav veidojusies, piemēram, vācu *aufgreifen* 'uztvert', *begreifen* 'aptvert' ietekmē, būtu nepieciešams speciāls pētījums.
3. Atsevišķos 17. gadsimta sākuma avotos, kuriem raksturīga liela avotteksta ietekme, atvasinājumi no *tvert* ir semantiski kalki un parasti tie ir okazionāli lietojumi (piemēram, *satvert* 'sacerēt, sarakstīt' < vācu *verfassen* 'tas pats', *aiztvert* 'uzbrukt' < vācu *angreifen* 'tas pats'), kas latviešu valodā nav nostiprinājušies.
4. 17. gadsimtā jēdziena 'glābiņš, patvērumš' izteikšanai rakstu valodā jau bija nostiprinājies vārds *patvērumš*, tomēr izloksnēs gan 17. gadsimtā, gan arī 18. un 19. gadsimtā pastāvēja diezgan liela sinonīmu dažādība, kas līdz mūsdienām jau ir zudusi.

Literatūra un avoti

- Andronova, Everita. 2020. Georgs Dreselis (1654–1698) un viņa „Swähtha Bährno=Mahziba“ (1682) Georģa Manceļa valodas fonā. *Baltu filoloģija XXIX (2) 2020*. Rīga: Latvijas Universitāte, 7–31.
- B1735 ST = *Kvanto Biblija. Senas Testamentas*. Karaliaučius. Pieejams: <https://seniejirastai.lki.lt/home.php>. Skatīts 14.06.2023.
- Bībele 1965 = 1965. *gada revidētais Bībeles teksts latviešu valodā*. Pieejams: www.bibele.lv. Skatīts 14.06.2023.
- Bībele 2012 = *Bībele*. Rīga: Latvijas Bībeles biedrība.
- Biblija RK_K1998 = *Šventasis Raštas. Senasis ir Naujasis Testamentas*. Vilnius: LVK leidykla „Katalikų pasaulis”. Pieejams: <https://biblija.lt/index.aspx?cmp=toc>. Skatīts 14.06.2023.
- Campbell, Lyle. 1998. *Historical linguistics: an introduction*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- CC1585 = *Catechismus Catholicorum. Jscige pammacischen no thens Papreksche Galue gabblems Christites macibes..* Vilne Pille: pi Danielem Lanciensem. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=CC1585>. Skatīts 14.06.2023.
- Derksen, Rick. 2015. *Etymological Dictionary of the Baltic Inherited Lexicon*. Leiden, Boston: BRILL.
- EH = Endzelīns, Jānis, Edīte Hauzenberga. *Papildinājumi un labojumi K. Mūlenbacha „Latviešu valodas vārdnīcai”*. 1.–2. sēj. Rīga: Kultūras fonds, 1934–1938; Grāmatu apgāds, 1946.
- Elg1621_GCG = *Geistliche Catholische Gesänge..* Braunßberg: George Schönfel. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Elg1621_GCG. Skatīts 14.06.2023.

- EWD = *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*. Pieejams: <https://www.dwds.de/d/wb-etymwb>. Skatīts 14.06.2023.
- Fuer1650_70_1ms = Fürecker, Christopher. *Lettisches und Teutsches Wörterbuch zusammen geschrieben und mit Fleiß gesammelt von Christopher Fürecker*. 1. manuskripts, atrodas LU Akadēmiskās bibliotēkas Rokrakstu un reto grāmatu nodaļā. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Fuer1650_70_1ms. Skatīts 14.06.2023.
- Drawneeks, J[ehkabs]. 1910. *Wahzu-latweeschu wahrniza*. Rīga: K. J. Sichmaņa isdewums.
- e-LKŽ = *Lietuvių kalbos žodynas (t. I–XX, 1941–2002): elektroninis variantas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2005 (atnaujinta versija, 2017). Pieejams: <http://www.lkz.lt>. Skatīts 14.06.2023.
- EvEp1587 = *Euangelia und Episteln*. Königsberg: George Osterberger. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=EvEp1587>. Skatīts 14.06.2023.
- Fraenkel LEW = Fraenkel, Ernst. *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Bd. 1–2. Heidelberg: Carl Winter; Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1962–1965.
- Hebrew OT = *Hebrew Interlinear Bible (OT)*. Vecā Derība senebreju valodā ar burtisko tulkojumu angļu valodā. Pieejams: http://www.scripture4all.org/OnlineInterlinear/Hebrew_Index.htm. Skatīts 22.06.2023.
- Karulis, Konstantīns. 1992. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1.–2. sēj. Rīga: Avots.
- LGL1685_K1 = *Lettische geistliche Lieder vnd Collecten*. Mitau: George Radetzky. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_K1. Skatīts 14.06.2023.
- LGL1685_V5 = *Lettische Geistliche Lieder Und Psalmen Collecten und Gebäte*. Rīga: Georg Matth. Möller, 1685. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LGL1685_V5. Skatīts 14.06.2023.
- LS1625 = *Linaudēju šrāga*. Manuskripts glabājas LVVA. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=LS1625>. Skatīts 14.06.2023.
- Luther 1545 = *Biblia Das ist Die gantze Heilige Schrift Deudsch Auffz new zugericht*. Wittemberg: Hanns Lufft. Pieejams: <http://www.zeno.org/Literatur/M/Luther,+Martin/Luther-Bibel+1545>. Skatīts 14.06.2023.
- Manc1631_Cat = *Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri*. Rīga: Gerhard Schröder. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_Cat. Skatīts 14.06.2023.
- Manc1631_LVM = *Lettisch Vade mecum*. Rīga: Gerhard Schröder. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1631_LVM. Skatīts 14.06.2023.
- Manc1638_PhL = Mancelius, Georgius. *Phraseologia lettica*. Rīga: Gerhard Schröder. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Manc1638_PhL. Skatīts 14.06.2023.
- ME = Milenbahs, Kārlis. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I–IV. Rīga: Kultūras fonds, 1923–1932.
- MLVV = *Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2003–2023. <http://www.tezaurs.lv/mlvv>. Skatīts 14.06.2023.
- MW = Schiller, Karl, August Lübben. *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. I–VI. Bremen: Kühtmann [u. a.], 1875–1881.
- periodika.lv = *Periodika*. Pieejams: <http://periodika.lv/>. Skatīts 30.06.2023.
- Pokorny, Julius. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern, München: Francke.
- Ps1615 = *Psalmen und geistliche Lieder*. Rīga: Nicolaus Mollin. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=Ps1615>. Skatīts 14.06.2023.
- SENIE = *SENIE. Latviešu valodas seno tekstu korpuss*. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/toc.jsp>. Skatīts 30.06.2023.
- Smoczyński, Wojciech. 2023. *Słownik etymologiczny języka litewskiego*. Elektroniskā versija [Papīra versija izdota: Vilnius: Universitas, 2007]. Pieejams: <https://rromanes.org/pub/alii/Smoczy%C5%84ski%20W.%20S%C5%82ownik%20etymologiczny%20j%C4%99zyka%20litewskiego.pdf>. Skatīts 15.06.2023.
- Traugott, Elizabeth Closs, Richard B. Dasher. 2003. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Trautmann, Reinhold. 1923. *Baltisch-Slavisches Wörterbuch*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
UP1587 = *Vndeutsche Psalmen..* [Kēnigsberga: G. Osterbergers.]. Pieejams: <http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=UP1587>. Skatīts 14.06.2023.
Vanags 2000 = Vanags, Pēteris. *Luterāņu rokasgrāmatas avoti. Vecākā perioda (16. gs. – 17. gs. sākuma) latviešu teksti*. Rīga: Mantojums; Stokholma: Memento.
VD1689_94 = *Ta Swehta Grahmata Jeb Deewa Swehtais Wahrds..* Rīga: Johann Georg Wilcken. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VD1689_94. Skatīts 14.06.2023.
VLH1685_Cat = *Der kleine Catechismus D. Martini Lutheri..* Mitau: George Radetzky. Pieejams: http://senie.korpuss.lv/source.jsp?codificator=VLH1685_Cat. Skatīts 14.06.2023.

Anta Trumpa
Latvijas Universitātes
Humanitāro zinātņu fakultātes
Latviešu valodas institūts
Kalpaka bulvāris 4
LV 1050, Rīga, Latvija
anta.trumpa@lu.lv

SUMMARY

LATVIAN TVERT AND ITS DERIVATIVES IN EARLY WRITTEN LATVIAN TEXTS: THE DEVELOPMENT OF MEANINGS

Anta Trumpa

Through an analysis of the semantics of the verb *tvert* and its derivatives in early written Latvian texts, the aim of this article is to try to determine the development of the meanings of *tvert*, to establish whether the specific meanings inherent in these texts are calques influenced by source-texts, or independent meanings in Latvian that have been lost to the present day, and to determine whether these words had already been used metaphorically in early written texts where the verb expresses concrete, physical action, and takes on abstract, cognitive meanings, thus distinguishing several semantic groups.

The article concludes that the verbs *tvert*, *tverties* used in 16th and 17th century texts have the principal meanings 'to grip, to grab, to catch'; 'to hold'; 'to save oneself', and the same semantics is also evident in the derivatives. The development of the meaning has apparently been 'to grip, to grab, to catch' → 'to hold' → 'to find shelter'.

Although in some cases, for example, a metaphorical transfer of meaning can be observed for the verb *satvert*; for the most part *tvert* and its derivatives in early written texts denote concepts expressing a physical rather than a cognitive action. Certain words of this root – *aptvert* and *uztvirt* – had acquired the cognitive meaning 'to understand' in Latvian already several centuries after the Old Latvian period by the end of the 19th and early 20th centuries. In some cases, in the 17th century, derivatives from *tvert* are calques from the source text, and they usually have occasional usage (for example, *satvert* 'to compose, to write' < German *verfassen* 'id.', *aiztvirt* 'to attack' < German *angreifen* 'id.'). In the 17th century, the word *patvērumš* was already used expressing the concept of 'rescue, shelter' in the written language; however, there was a considerable variety of synonyms in the subdialects of the 17th, 18th and 19th centuries, and they have been lost nowadays.

© Latvijas Universitāte, 2024

Raksts publicēts brīvpieejā saskaņā ar Creative Commons Attiecinājuma-Nekomerciāls 4.0 Starptautisko licenci (CC BY-NC 4.0)

This is an open access article licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>)